

Začetki načrtnega zbiranja arhivskega gradiva v notranjeavstrijskih deželah

IVANKA ZAJC-CIZELJ

Z organiziranim zbiranjem arhivskega, arheološkega, muzejskega in etnološkega gradiva (torej vsega, kar priča o preteklosti) v notranjeavstrijskih deželah so začeli pred slabimi 200 leti. Eden glavnih pobudnikov teh akcij je bil nadvojvoda Janez, katerega stališče je bilo, da je vsa materialna in duhovna zapuščina pomembna za zgodovino in znanost. Poleg zbiranja pričevanj o preteklosti je smatral za pomembno tudi dokumentiranje sodobnosti.

Poleg dokumentacije, ki je nastajala kot posledica pravnih dejanj ali poslovanja institucij, je smatral za potrebno, da nastaja dokumentacija tudi namensko (ohraniti utrip življenja in žitja takratne dobe) - pisanje kronik, opisovanje ljudi in običajev, pokrajin, raznih dogodkov, naravnih pojavov ipd.

Kot pomembna dogodka v načrtnem zbiranju arhivskega gradiva v prvi polovici 19. stol. v notranjeavstrijskih deželah lahko smatramo ustanovitev Joanneuma v Gradcu in Zgodovinskega društva za Štajersko, Koroško in Kranjsko, ki je v omenjenih pokrajinah imelo svoje podružnice s sedežem v Gradcu, Celoveu in Ljubljani.

Leta 1811 je bil v Gradcu ustanovljen deželni muzej, imenovan Joanneum. Poseben pomen v njem je nadvojvoda Janez prisodil arhivu in ob njem tudi naredil prve korake za načrtno zbiranje arhivskega gradiva. Oblastem na Štajerskem in Koroškem je poslal prošjo za izročitev zgodovinsko pomembnih dokumentov tej ustanovi v trajno last ali v prepis. Dokumente so zbirali tudi delavci arhiva in sposobni člani 1843. leta ustanovljenega zgodovinskega društva. Precej dokumentov je na svojih potovanjih po Štajerski zbral arhivar Josef Wartinger. Leta 1861 je prevzel v Joanneumu arhivsko službo Josef Zahn; ta je poskrbel, da sta se arhiv Joanneuma in Deželni arhiv, ki je deloval v okviru Deželne registrature, združila v Deželni arhiv (leta 1868), ki je začel sistematično zbirati arhivalije različnih provenienc.¹

V smislu zbiranja vsega gradiva, pomembnega za zgodovino notranjeavstrijskih dežel (Štajerske, Koroške in Kranjske), je bilo ustanovljeno tudi Zgodovinsko društvo za Štajersko, Koroško in Kranjsko.

Da bi društvo zaživelo in čim prej začelo opravljati s statutom določene naloge, je nadvojvoda Janez kot začasno vodstvo te "literarne

družbe" postavil centralno direkcijo v Gradcu, katere vodja je postal opat Ludwig v. Kaisersiegl.

Na okrožne urade so decembra 1843 poslali po 20 izvodov tiskanih statutom navedenega društva z zahtevo, da priporočijo tiste posameznike posvetnega stanu, ki bi bili po mnenju okrožnega urada sposobni opravljati naloge tega društva in hi jih lahko uporabili kot sodelavce.²

Glavna naloga omenjenega zgodovinskega društva je bila skrbeti za ohranjanje in razjasnjevanje zgodovine Štajerske, Koroške in Kranjske ter poskrbeti, da se bodo sporočila o notranjem in zunanjem življenju ohranila tudi poznejšim rodovom.

Center društva je bil v Gradcu, po pokrajinah pa so se osnovala deželna društva, ki so imela svoje sedeže: štajersko v Gradcu, koroško v Celoveu in kranjsko v Ljubljani. V teh centrih naj bi se osnovala tudi posebne institucije, v katerih bi se hranilo zbrano gradivo in pričevanja o preteklosti in sodobnosti pokrajin: arhivi, knjižnice in antikvariati.

"Es werden sich demnach die Entsprechenden Sammlungen, die Bibliotheca stirensis und das Antiquarium et Archivum stirensis in Steiermark zu Grätz, die Bibliotheca carantana und das Archivum et Antiquarium carantanum für Kärnten zu Klagenfurt, die Bibliotheca carniola und das Antiquarium et Archivum carniolum für Krain zu Laibach unter Beobachtung der für Bibliotheken im Allgemeinen bestehenden Vorschriften zum alleinigen Gebrauche für die Vereinszwecke aufgestellt und aufbewahrt befinden."³

Glavno vodstvo, centralna direkcija, društva je imela sedež v Gradcu (Joanneum), pokrajinska društva pa so imela društvene direkcije, za Štajersko v Gradcu, Kranjsko v Ljubljani in za Koroško v Celoveu. Seje naj bi sklicevali dvakrat na mesec. Svoje predstavnike v centralno direkcijo bi pokrajinska društva izbrala iz v Gradcu živečih članov društva, ki bi jih pooblastila za odločanje v njihovem imenu.

Člani društva so bili lahko redni in častni. V društvo so sprejemali tiste ljudi (može, die Männer), ki so bili poznani kot temeljiti poznavalci zgodovine, dejavni raziskovalci, izobraženi diletantí oziroma vse tiste, ki so lahko kakorkoli

² ZAC, fond Okrožni urad Celje, fasc. 73, sig. 73/546; Dopis Štajerskega gubernija okrožnemu uradu Celje, št. 22684, 25/12-1843.

³ ZAC, fond Okrožni urad Celje (v nad. OUC), fasc. 73, sig. 73/546; Statuten des allerhöchsten genehmigten historischen Vereines für Steiermark, Kärnten und Krain, člen 24.

¹ Enciklopedija Jugoslavije I A-BIZ, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, str. 293, 294.

bistveno pomagali pri izpolnjevanju društvenih nalog.

Naloge centralne direkcije so bile:

- Voditi evidenco vseh članov (rednih in častnih); sprejemala je lahko tudi člane iz ostalih pokrajin monarhije (večinska odločitev), o sprejemu tujih častnih članov je imel pravico odločati cesar.

- Voditi evidenco vseh zbranih predmetov; tu naj bi se vodili glavni katalogi in sezname vseh knjig, dokumentov in predmetov, ki bi jih zbrala posamezna društva, zato je bila dolžnost društev, da so centrali redno pošiljala prepise svojih evidenc, kjer je bilo možno pa tudi prepise originalov. Zaželeno je bilo, da bi se omenjena evidenca vodila na lističih - to je v obliki kartoteke.

- Zbirati in ocenjevati vse izdelke, ki so jih člani naredili oziroma napisali na podlagi zbranega materiala; odločati kateri izdelek bo predstavljen na občnem zboru in kateri bo šel v tisk skupaj z letnim poročilom. Letno poročilo je bilo v bistvu literarno-umetniški izdelek, ohogaten tudi z likovnimi deli - litografijami, bakrorezi, upodobitvami antičnih predmetov, upodobitvami pokrajin, potreti ipd. Zastonj so ga dobili vsi člani, ki so plačali več kot 2 gl. letne članarine. Za tiskane izdelke so bili predvideni nizki honorarij, presežek od prodanih izvodov je šel v centralno blagajno društva.

- Sklicovati občne zборе, na katerih so sprejeli delovno poročilo, zaključni račun in finančna poročila vseh treh pokrajinskih društev. Direkcije posameznih društev so bile dolžne predložiti tudi natančno letno poročilo, iz katerega je moralo biti razvidno, kaj je društvo v preteklem letu naredilo in katere knjige, dokumente ali predmete je pridobilo za svojo zbirko.⁴

Statut je predvideval, da bi pokrajinska društva služila istemu namenu in imela podobno poveljanje kot matično društvo - njihovi člani naj bi neprenehoma pridno raziskovali, zbirali in varovali zgodovinske vire - pisane, tiskane in umetnostne priče preteklosti in sodobnosti.

Delo društva bi lahko delili na dve veji; na zbiranje pričevanj o preteklosti (že napisanih del /knjižnic/, pisanih, risanih, tiskanih in ostalih dokumentov ter arheoloških, zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in etnoloških spomenikov); shranili bi jih v originalu ali v natančni kopiji oz. prepisu; ter na zbiranje dokumentov sodobnih ustvarjalcev; tudi te bi hranili v originalu ali prepisu. Na tem mestu ne smemo pozabiti na načrtno opisovanje pokrajin, običajev, dogodkov, naravnih znamenitosti in pojavov... Med drugim je bila namreč dolžnost članov in strokovnih sodelavcev tudi dokumentiranje sodobnosti; ti opisi in zabeleške so morali biti čim bolj verodostojni in prav tako kakor ostali "material" shranjeni za poznejše rodove.

Kot vidimo, je društvo v tem smislu v celoti pokrivalo arhivistično dejavnost - zbiranje in ohranjanje arhivskega in dokumentarnega gradiva, ki ima že ob nastanku lastnosti arhivskega gradiva, poleg tega je predvidevalo tudi prepisovanje in evidentiranje pomembnih dokumentov in ostalega gradiva v knjižnicah, arhivih, javnih in privatnih registraturah v pokrajinah in tudi zunaj njih, če so se ti dokumenti nanašali na dogodke na Štajerskem, Koroškem ali Kranjskem, kar hi lahko primerjali z današnjim evidentiranjem gradiva, pomembnega za slovensko zgodovino v domačih in tujih arhivih.

Predvsem pa so morali biti člani in sodelavci društva pri svojem delu pozorni na:

- kronike dežel, mest, trgov, cerkva, samostanov, korporacij, plemiških družin...
- statute mest, trgov in vasi ter viteških in cehovskih redov
- knjige zapisnikov cehovskih zborov, cehovske regulative
- urbarialne in posestne knjige, originale računskih knjig ali verodostojne izvlečke, topografske dežele, s posebnim poudarkom na kmetijstvu, industriji in obrtništvu; ob tem naj bi navajali tudi mere in uteži, količino in vrsto pridelkov, cene, razmerja med stanovi...
- originalne listine in dokumente, ki se tičejo celotne dežele kot tudi posameznih korporacij, mest, trgov, vasi, gradov, gosposk, cerkva, kapel, ustanov (die Stiftungen) in posameznih oseb
- spominske knjige, pisma pomembnejših mož in žena v deželah, originalne rokopise slavni ljudi (mož), rokopisne zapuščine domačih pisateljev in pesnikov, biografije ljudi, pomembnih za državo, cerkev, umetnost, znanost, industrijo...
- starejše vladarske deske, rodovnike plemiških družin
- originalne dokumente o višjih in nižjih javnih in privatnih šolah, o zdravstvenih in zdraviliških ustanovah
- starejše topografske opise s vsemi pripadajočimi podatki kot so opisi okrajev, gosposk, sodnih, farnih, krajevnih in gozdnih meja
- zbirke starejših deželnih zakonov, posvetnih in cerkvenih razmerij kakor tudi starejše kazenske spise

Vsi tako zbrani spisi bi se zbirali v štajerskem, koroškem in kranjskem arhivu. Z njimi bi delali sposobni delavci in poznavalci, ki bi jih delno raziskali in jih naredili uporabne, k čemur naj bi pripomogel tudi krajši izobraževalni tečaj iz diplomatike.

Posebej poudarja statut, da te pokrajine niso hile vedno tako organizirane in obenem opozarja, da se gradivo, pomembno za njihovo zgodovino, nahaja tudi v arhivih in registraturah zunaj Štajerske, Koroške in Kranjske, zato je smatral za potrebno pregledati centralne arhive in regi-

⁴ ZAC, OUC, fasc. 73, sig. 73/546, navedeni statut, čl. 26, 30-34.

strature na Dunaju, v Salzburgu, Passauu, Brixnu, Münchnu, Freisingu, Ogleju, Gorici, Vidmu... Sposobni člani naj bi najprej popisali dokumente (katalogi), ki se nanašajo na obravnavane pokrajine, nato pa naredili dobesedne prepise vseh dokumentov, kodeksov in listin. Vse to naj bi pripomoglo k popolnejši sliki o preteklosti navedenih pokrajin.⁵

Poleg navedenih, v glavnem arhivskih dokumentov, je imelo društvo nalogo zbirati tudi arheološko, umetnostnozgodovinsko in etnološko kulturo dediščino, med katero so šteli:

- vse nazorne tvorbe preteklosti, rimske nagrobnike z reliefi in napisi, žrtvenike, žare, dodatke iz grobov, kipe, spomenike, umetniške slike; kiparska in rezbarska dela v cerkvah, gradovih in na sedežih gosposk; srednjeveško pohištvo...
- staro orožje in bojna sredstva: meče, kopja, bodala, strelno orožje, zastave, bandere, bojno opremo...
- srednjeveške pečate, ostanke pečatov, pečatne odtise, grbe, verižice, dekoracije...
- stare (srednjeveške) novce, medalje, premičnine (pohištvo, orodja...
- specialne karte dežele, zemljevide distriktov, far, krajev gozdov, potokov, poti...
- gradbene in situacijske načrte
- slike, risbe, podobe, lesoreze, bakroreze pokrajin, mest, trgov, krajev, cerkva, kapel, gradov, dvorcev, mostov, razvalin...
- slike starih noš in oblek vseh stanov, posebnosti vojnega in mirovnega obdobja, portrete slavnih ljudi, ilustracije in umetniška dela

Delno bi društvo te predmete skušalo dobiti v originalu, delno pa bi sposobni člani društva in sodelavci naredili verodostojne kopije, skice in risbe. Shranjeni bi bili v zato ustanovljenih antikvariatih.⁶

Poleg pričevanj o preteklosti naj bi člani društva namenili precej pozornosti tudi sodobnosti: "Weil jedoch die Gegenwart durch die Vergangenheit begründet wird, und beide einander wechselseitig durchbringen und beleuchten, so sind dem historischen Vereine erwünscht und willkommen, alle Darstellungen, welche die Geschichte des innern und äußeren Lebens der innerösterreich. Provinzen in der Gegenwart mit Berücksichtigung der Vergangenheit behandelt,..."⁷

Statut predvideva, da bi zbrali:

- opise okrožij, škofij, dekanatov, farnih okrajev in dominijev
- natančne in izčrpne opise deželnih okrajev v topografskem, verskem, fizičnem, naravno-zgodovinskem, gozdarskem, ekonomskem, montanističnem in komercialnem pogledu

- opise starih in novih rudnikov ter plavžev z vsemi pripadajočimi objekti
 - poročila o tovarnah, manufakturah, trgovinah in prometu, letnih in tedenskih sejnih, posebnih deželnih izdelkih, cenah in plačah, eventualnih posebnostih v razvoju domače trgovine in industrije
 - predstavitev verskih in dobrodelnih ustanov, šol, učnih in vzgojnih zavodov
 - zabeležke o knežjih in plemiških dinastijah in družinah, o živečem in izumrlem plemstvu
 - popolne biografije živečih ali umrlih odličnikov, junakov, duhovnikov, domoljubov, učenjakov; znanstvenikov in naravno nadarjenih posameznikov, ki so brez posebne izobrazbe dosegli pozornost z bujajoče rezultate
 - poročila o pomembnih duhovnih, patriotičnih ali kako drugače zanimivih dejanjih domačinov
 - orise karakterja prebivalcev province, njihovih navad in običajev
 - opis zdravstvenega stanja ljudi in živali, običajne bolezni in zdravila z omembo zdravstvenih ustanov ter sposobnih zdravnikov in zobozdravnikov
 - opise znanih in nenavadnih deželnih in krajevnih praznovanj, zabav in običajev ter šeg in navad pri posebnih dogodkih kot so krsti, poroke, proščjenja, pogrebi...
 - zbirke pregovorov in rekov, predsodkov in praznoverij, ki spremljajo kmete, pastirje, lovce, rudarje...
 - opise naravnih znamenitosti in pojavov ter naravnih nesreč (podzemne jame, slapovi, panorame, poplave, potresi, plazovi, epidemije kužnih bolezni med ljudmi in živalmi...)
 - poročila o iznajdbah in napredkih v znanosti in umetnosti s primerjavo med preteklostjo in sedanostjo v oziru na duhovno in fizično kulturo
 - dober narečni slovar izrazov, ki se uporabljajo v vsakdanjem življenju ali ob posebnih priložnostih, dopolnjen z ustreznimi izrazi v knjižni nemščini
 - bogastvo ljudskega izročila - prozo (zgodbe, pravljice) in poezijo v ljudskem (narečnem) jeziku ter ljudske pesmi skupaj z melodijo
 - pričevanja očitvecev pomembnih dogodkov v Notranji Avstriji⁸
- Statut si je svoje naloge ohranjanja kulturne dediščine dokaj široko zastavil, saj je predvideval, da se zhere in ohrani v originalu ali avtentični kopiji arheološka, arhivistična, umetnostnozgodovinska in etnološka dediščina; enako naj bi se zbirali tudi dokumenti sodobnega dogajanja in ustvarjanja.
- Centralno društvo je delovalo le nekaj let. Leta 1849 so se deželna društva za Štajersko, Koroško in Kranjsko osamosvojila in samostojno delovala ter bila uspešna predvsem pri zbiranju

⁵ ZAC, OUC, fasc. 73, sig. 73/546, nav. statut, člani 5, 6 in 13.

⁶ ZAC, OUC, fasc. 73, sig. 73/546, nav. statut, člana 7 in 8.

⁷ ZAC, OUC, fasc. 73, sig. 73/546, nav. statut, čl. 15.

⁸ ZAC, OUC, fasc. 73, sig. 73/546, nav. statut člena, 10 in 15.

arhivskega gradiva; tako je npr. zgodovinsko društvo za Kranjsko do leta 1855 zbralo že 1447 listin.⁹

Za konec si še na kratko oglejmo kako so bila zgodovinska društva v treh pokrajinah Notranje Avstrije uspešna pri svojem delu. Najboljšo podlago je imelo štajersko društvo, saj je nadvojvoda Janez že ob ustanovitvi Joanneuma v Gradcu dal prvo mesto arhivu. Arhivska zbirka je bila do leta 1816 v oddelku zgodovinske strokovne knjižnice muzeja, leta 1817 pa jo je dobil v varstvo stanovski arhivar in arhivar Joanneuma Jožef Wartinger. Zbirka je štela kar lepo število listin in rokopisov. Leta 1868 je bil na pobudo profesorja za avstrijsko zgodovino in vodje arhiva v Joanneumu Jožefa Zahna ustanovljen Štajerski deželni arhiv.

Na Koroškem je bilo zgodovinsko društvo v 19. stol. edini zbiratelj arhivskega gradiva. Utemeljitelj arhiva je bil prvi društveni predsednik baron Ankershofen, pod njegovim vodstvom je arhivska zbirka štela že 10.000 dokumentov. Sistematično so začeli urejati zbrano gradivo v 60. letih 19. stol. Leta 1883 je postal društveni arhivar August pl. Jaksch, ki je veliko potoval po deželi in zbiral gradivo za diplomatarij, ki ga je izdal pod naslovom *Monumenta Historica ducatus Carinthiae*. Leta 1903 je društvo predlagalo, da sprejmejo Jakseha v deželno službo in tako je leta 1904 stanovska registratura dobila značaj deželnega arhiva, leta 1906 je bila v depoje stanovskega arhiva sprejeta tudi večina arhiva zgodovinskega društva.

Diploma Zgodovinskega društva za Štajersko iz leta 1871, s katero potrjuje sprejem deželnoknežjega mesta Celja za svojega rednega člana *Zgodovinski arhiv v Celju, Zbirka listin, št. 45*

⁹ Majda Smole, *Zgodovina arhivistike in arhivske službe, Arhivsko društvo Slovenije, arhivski priročniki: zvezek 4*, Lj. 1976, str. 31.

Na Kranjskem sta zbirala arhivsko gradivo zgodovinsko in muzejsko društvo. Zgodovinsko društvo je na občnem zboru leta 1859 dalo, na predlog odbornika ljubljanskega odvetnika Etbina Henrika Coste, pobudo za ustanovitev deželnega arhiva v Ljubljani; akcijo so ponovili še na naslednjem občnem zboru. Obe pobudi sta ostali brez rezultata; zato so se odločili, da bi bilo dobro, če se muzejsko in zgodovinsko društvo združita, vendar pod pogojem, da deželni odbor zaposli v muzeju kusosa - adjunkta, ki bi skrbel

za arhiv in knjižnico. Tudi s to in še nekaj naslednjimi pobudami niso dosegli rezultatov. Borba za ustrezne arhivske prostore je trajala več let in šele z dograditvijo novega muzejskega poslopja leta 1887 je dobilo arhivsko gradivo svoje prostore.

Tu zbrano gradivo je bilo podlaga za nastanek deželne arhiva, ki pa je deloval v okviru muzeja. Arhiv je prevzel med drugim tudi zbirko dokumentov 1885. leta razpuščenega zgodovinskega društva za Kranjsko.¹⁰

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANFÄNGE DES PLANMÄßIGEN SAMMELNS VON ARCHIVGUT IN DEN INNERÖSTERREICHISCHEN LÄNDERN

Ein planmäßiges Sammeln von Archivgut in den innerösterreichischen Ländern begann in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Im Jahre 1811 wurde in Graz das Landesmuseum Joanneum gegründet, in welchem - dank Erzherzog Johannes - dem Archiv eine bedeutende Rolle zukam. Auch der Historische Verein für Steiermark, Krain und Kärnten mit der Zentralkommission in Graz und den Landesdirektionen für Steiermark in Graz, für Krain in Ljubljana und für Kärnten in Klagenfurt entstand mit der Aufgabe, archivisches, archäologisches, kunsthistorisches und volkskundliches Gut zu sammeln. Der Verein wirkte als Ganzes nur bis zum Jahre 1849, wo er sich in drei selbständige Landesvereine aufgliederte. Das Vereinsstatut gibt Auskunft über vielfältige Aufgaben, die von kompetenten Vereinsmitgliedern und Mitarbeitern gelöst werden sollten; für derart ambitiös gestellte Aufgaben fehlte es dem Verein an finanziellen Mitteln und kompetenten Mitarbeitern, darum beschränkte er sich im wesentlichen auf das Sammeln von Archivgut.

SUMMARY

THE BEGINNINGS OF ORGANISED COLLECTION OF ARCHIVE MATERIALS IN THE INNER AUSTRIAN LANDS

Organised collection of archive materials in the Inner Austrian lands started in the early 19th century. In 1811, the Landesmuseum Joanneum was founded in Graz, in which the archives, owing to the archduke Johannes, played an important rôle. Aiming at collection archival, archaeological, artistic and ethnological material, the historical association of Styria, Carniola and Carinthia was founded, with its central office in Graz and provincial offices in Graz for Styria, in Ljubljana for Carniola, and in Klagenfurt for Carinthia. The association as a whole operated only until 1849, when it disintegrated into three independent provincial associations. The statute of the association reveals a broad array of scopes, which should be performed by dedicated members of the association and its collaborators, but unfortunately, the association did not have either enough financial resources nor enough talented people, so it limited its activities mainly to the collection of archival material.

¹⁰ Majda Smole, navedeno delo, str. 32-34, 94, 95.